

XIX ve XX. YÜZYILLAR OSMANLI SİYASAL YAŞAMI'NIN KÜTÜPHANE KURUMU'NU ETKİLEYEN İKİ OLGUSU

Doç. Dr. Özer SOYSAL

DTCF. Kütüphanecilik Bölümü

Bu Bildiri'de*, XIX ve XX. Yüzyıllar Osmanlı siyasal yaşamı'nın 'kütüphane kurumu'nu etkileyen iki olgusu ele alınacaktır. Konu'yu, **Giriş; Olgular'ın Süreç ve Kavramsal İçerik Açısından Çözümlemesi; Gelişmeler ve Kütüphanecilik Yaşamı Yönünden Değerlendirme** bölümlerini kapsayan üç aşamalı bir tasar uyarınca inceleyeceğiz.

Giriş. Gerçekte 'toplumsal bir varlık' olmasına karşın Türkiye'de 'kütüphane kurumu' ve özellikle o'nun oluşum, nitelik ya da sorunları, çoğu kez, siyasal, ekonomik ve kültürel dokumuzu biçimlendirmiş olguların bu 'kurum'un tinsel yapısına doğrudan veya dolaylı olarak yaptığı etki değerlendirilmeden tartışılmıştır.

Bu durum doğal karşılanabilir, kanısındayım.

Çünkü, kütüphanecilik uygulamasında materyal sağlama ve bilgi kaynaklarını düzenleme işi, uzun süre, ne tür hizmetin nasıl üretilip sunulması gerektiği konusu'ndan önemli sayıldığı için kütüphaneciliğe ilişkin araştırmalarda da teknik nitelikteki sorunlara yönelme eğilimi ağır basar.

Bu alandaki uygulama ve incelemeler, mesleğin salt nensel ve teknik öğeleriyle koşullanmış, içe dönük ve oldukça sınırlı bir kavramsal düzeyden, materyal ya da teknik öğeleri özde kütüphane'nin izlediği hizmet politikası'na olan katkısı oranında değerlendiren bir düşünsel tabana oturtuluncaya değin kütüphane ve kütüphanecilik, ister istemez kendini içinde bulunduğu ortamdan büyük ölçüde soyutlamış bir kuruluş ve uğraş görünümü almaktaydı.

Öte yandan, 'kütüphane kurumu' ile toplumsal yapı arasındaki ilişki'yi yöneten neden ve sonuçların araştırılıp yorumlanması kaçınılmaz duruma gelince, bu kez de, konu'ya bir başka yaklaşımla eğilmek; buna koşut olarak, ilke, amaç ve içeriği değişen kütüphanecilik anlayışı'nın gereklerini karşılar nitelikte metodoloji saptamak zorunluğu ortaya çıkmıştır.

(*) VIII. Türk Tarih Kongresi (11 - 15 Ekim 1976/Ankara)'ne sunulmuştur.

Özetle, 'kütüphane kurumu'nun çağdaş yapı, işlev ve sorunlarının o'nun toplumsal niteliği ile bütünleşmiş bir metodoloji yardımıyla incelenmesine ne denli gereksinim varsa, eş değer bir gereksinim bu 'kurum'un tarihsel oluşumuna ilişkin olgular yönünden de geçerlidir.

Sunulan bildiri, Türk Tarihi'nin toplumsal gelişim süreci açısından yakın sayılabilecek bir döneminde, XIX ve XX. Yüzyıllar'da, ağırlık kazanmış iki olgu'nun 'kütüphane kurumu'na etkilerini, yukarıda ana çizgileri belirlenen bakış açısı ve yöntem anlayışı uyarınca yorumlamayı amaçlıyor.

Olgular'ın Süreç ve Kavramsal İçerik Açısından Çözümlemesi. XIX ve XX. Yüzyıllar'da Siyasal Tarihimiz için olduğu ölçüde Toplumsal Tarih bakımından da önemli iki olgu'ya tanık oluyoruz. Olgular'dan ilki, XIX. Yüzyıl'ın ilk yarısında başlayıp 'Tanzimat' ve 'İslâhat Fermanı' dönemleri adı altında Yüzyıl'ın ikinci yarısı ortalarına dek uzanan 'batılı bir devlet haline dönüşme' amacına yönelik girişim'dir.

Tanzimat'ın 1839-1856 yıllarını kapsayan birinci aşaması, kütüphaneciliğimizi etkileyen bir süreç olmadı. Oysa, 1856-1876 yılları arasında kalan dönem, 'Geleneksel Türk Kütüphaneciliği'nde bir büyük evrim'in hazırlayıcısı olarak ilgi çeker.

Gerçekten de, söz konusu evrim, 18 Şubat 1856'da 'İslâhat Fermanı' (Hatt-ı Şerif)'nin çıkarılması ile ve dolaylı yoldan oluşma olanağı bulabilmiştir. 'İslâhat Fermanı', bilindiği gibi, diğer konuların yanı sıra eğitim alanında da kimi genel 'hükümler' getiriyordu.

Bunlar, kısaca, okul yönetmeliklerinde belirlenmiş koşulları kapsayan her Osmanlı uyruğunun, ayrıcalık gözetilmeden, 'askerî ve mülkî' okullara alınmasını sağlayıcı 'hükümler' biçiminde toplanabilir. Yalnız, bizim için ilgi çekici olan, 'İslâhat Fermanı'nın kendisi değil, Fransa Hükümeti'nin, Babıali'ye, 'Ferman'ın çıkarılışı üstünden on yıl geçmesine karşın köklü bir ıslâhata girilmediği' gerekçesiyle, 22 Şubat 1867 tarihinde verdiği nota'dır. Nota, 'İslâhat Fermanı'nın yoğunlaşma noktalarını onaltı maddede özetleyerek bunların işletilmesi gereği üzerinde durmaktaydı. Engelhardt, nota'da eğitim sorununa yönelik önerileri içeren ikinci bölüm'ün o yıllarda Fransa Milli Eğitim Bakanı olan Victor Duruy'ce hazırlandığını⁽¹⁾ belirtiyor. Bunlar arasında, 'azınlık okulları, orta öğretim, öğretmen yetiştirme, yüksek öğretim, meslek okulları' gibi konulara ilişkin

(1) Ed. Engelhardt. *La Turquie et le Tanzimat*;... (Paris, Librairie Cotillon, 1882-1884). II, 12. s.

olanların yanı sıra ve ayrı bir madde olarak 'halk kütüphaneleri kurulması' önerisi⁽²⁾ de yer alır. Yukarıda vurgulanan evrim, kanımızca, İmparatorluk'ta eğitim alanında alınması önerilen önlemler arasında böyle bir madde'nin bulunmasından esinlenecektir.

Nitekim, Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim konusundaki girişimlerin 1867'i izleyen yıllarda gösterdiği canlılığı yorumlayan araştırmalar, Abdülaziz dönemi'nde bu yolda yapılmış başlıca ıslâhatın Fransız notası verildikten sonraki yıllara rastladığını anımsatır ve bu 'dış elatma'nın ıslâhatçılar üzerinde etkili olduğu kanısına varmak gerektiği sonucuna ulaşırlar. Değerlendirmelere bakılırsa, Abdülaziz dönemi ıslâhatı'nın özellikle 1869'dan sonra başlaması bu yolda yapılmış olan 'dış elatma' ile yakından ilgilidir ve 'uyarı', eğitim ıslâhatının niteliği ölçüsünde yönünü de belirlemiştir⁽³⁾ Bu 'dış elatma'nın eğitim alanındaki somut sonuçlarından birisi ve kuşkusuz en önemlisi, nota'nın verilışinden iki yıl sonra, 1 Eylül 1869'da, «Maârif-i Umûmiyye Nizâm-nâmesi» nin yayınlanmasıydı.

«Maârif-i Umûmiyye Nizâm-nâmesi»nin Geleneksel Türk Kütüphaneciliği'ne katkısı, ilgili bölüm'de ana çizgileriyle ele alınacaktır. Burada, yalnızca, eğitimi tüm olarak ve bütün kurumlarıyla düzenleme amacına yönelik; o günün tüze anlayışına göre de bir yasa niteliği taşıyan 'Nizamname'nin, «çağdaşlaşma» girişimi gereği ve özde siyasal bir eğilimin ürünü olduğunu söyleyelim. Bunun doğal sonucu olarak, Geleneksel Türk Kütüphaneciliği'nin dokusunda 1869'dan başlayarak kendini gösteren evrimi, dolaylı yoldan da olsa, temelde yine bu siyasal eğilimin hazırladığını kabul etmek gerekecektir.

Süreç ve kavram olarak incelenmesi gereken diğer olgu, XX. Yüzyıl başlarında ikinci kez kurulan «meşrûti» yönetim'dir Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyıl'dan beri gelişimi izlenen «modern toplum ve devlet fikrini geliştirme hareketinin sonuncusu»⁽⁴⁾ biçiminde de tanımlanan bu olgu, kökende, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile özdeşleşir. II. Meşrutiyet, gerçekçe, siyasal ıslahatı amaçlamıştı. Bununla birlikte Cemiyet, ya da O'nun Meclis'e yansıyan biçimiyle İttihat ve Terakki Fırkası'nın, sonraları, iktidar partisi, daha doğru bir deyişle «hükümet» olarak, siyasal programını olgunlaştırma ve toplumsal ıslahatı planlama gereksinimi duyduğu

(2) Le Baron I De Testa. *Recueil des Traités de la Porte Ottomane...* (Paris, Amyot - éditeur des Archives Diplomatiques, 1864 - 1911), VII, 419 - 420. ss.

(3) Bu konuda bkz. : İnsan Sungu, «Galatasaray Lisesinin Kuruluşu», *TTK Belleten* VII/2 (28, 1943), 315 - 346. ss.; Enver Ziya Karal. *Osmanlı Tarihi*, VII. C. : İslâhat Fermanı Devri, 1861 - 1876 (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1956), 200 - 220. s.

(4) Tarık Z. Tunaya. *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri* (İstanbul: Yedigün Matbaası, 1960), 46, 47. s.

anlaşıyor. II. Meşrutiyet olgusu, Türk Kütüphaneciliği'ni, anılan toplumsal ıslahat önlemlerinden eğitim - kültür sorunu'na ilişkin olanlar aracılığıyla etkiler. Ancak bu etki'nin ortaya çıkması için, önce, İttihat ve Terakki Cemiyeti programı'ndaki bir temel ilkenin değişime uğraması gerekmiştir. Bu değişim, Cemiyet Programı'na başlangıçta «Osmanlıcılık» ilkesi yön verirken, 1911'den sonra «Milliyetçi» görüş'ün egemen olmasıydı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin doğrultusunu çizen ilkelerden birindeki bu önemli değişiklik, kuşkusuz, «Türk» ögesini ulusal bilince ulaştırıcı önlemleri alma zorunluluğunu da yanı sıra getirecekti. Burada, toplumsal ıslahat amacıyla uygulamaya konacak eğitim - kültür programı'nın başarısı için ne gibi önlem ya da araçlar üzerinde durulduğu önem kazanıyor. Soru'nun yanıtı, İttihat ve Terakki Fırkası'nın 1917'de toplanan VIII. Kongresi'nde verilmiştir. Gerçekten de, Kongre'de «Siyasal Program» da yapılması «meclis-i umûmice teklif ve encümen-i mahsûsunda tedkik olunan ta'dilât» arasında, hükûmet'e «Milli Müze, Etnoğrafi (Kavmiyyat) Müzesi, Milli Hazine-i Evrak, Milli Kütüb - hâne-i Vesâik, Milli Âsâr-ı Atika Müzesi, Muhâfaza-i Âbidat Müesseseleri» ile «kıymet-i millîye ve târihiyyesi olan kütüp, âsâr ve masnûâtın hârice ihrâcını meneylemek üzere bir Âsâr-ı Millîyye Müdiriyyet-i Umûmiyyesi teşkili»⁽⁵⁾ için öneride bulunma kararının yer alması, bu konuda düşünülmüş önlemlere verilebilecek örneklerden kimisidir. Şimdi, yukarıda sözü edilen değişimin kütüphanecilik alanına yansıyış biçimi tartışılmaya başlanabilir.

Bulgularımıza bakılırsa, siyasal yaşamımızda ilk kez 1911'de iki karşıt kuruluş, kütüphaneler konusundaki görüş ve programını, çok kaba çizgilerle de olsa, kamu oyuna duyurmaktadır. Bunlardan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1911 yılı'nda toplanan IV. Kongresi'nde hazırlanmış 'Siyasal Program'ın «maarife» ilişkin bir maddesine göre: «Milli hayât-ı irfâna selim bir inkişâf vermek üzere», diğer önlemlerin yanı sıra, «...bil-umum kütüp-hânelerin imâr ve idâme-i intizâm-ları ve Pây-ı tahtda mükemmel bir Kütüp-hâne-i Milli te'sisi»⁽⁶⁾ de hükûmet'e önerilecekti. Cemiyet'in «kütüphanelere» ilişkin görüşü, anılan 'Siyasal Programı' açıklamak amacıyla Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin hazırladığı «İzâh-nâme» de şöyle yorumlanır: «Sûret-i sâniyede gerek efrâd ve cem'îyyâtın gerek cemaâtın te'sis ve idâresine kadir olamayacakları ve menâfi âliye-i devlet muktezâsı

(5) «İttihâd ve Terakki 1333 Umûmî Kongresi,» Tanin, 19 Eylül 1333/1917, 1. s. «İttihâd ve Terakki Kongresi, İkinci İctima'ı» Tanin, 21 Eylül 1333/1917, 1. s.

(6) Osmanlı İttihâd ve Terakki Cem'îyyetinin 1327 Senesi Siyâsî Programı. 2. Tabı (İstanbul, Tanin Matbaası, 1327), (21. madde)

olarak teşkil ve idâmesi taht-ı vücûbda bulunan müessesât-ı taâllümiyye ile kütüb-hâneler; encümen-i dânişler,... bizzat te'sis ve idâre etmek tarikiyle tahakkuk eder. İşte maârif-i Osmaniye bâbında Cem'iyyetimizin hatt-ı esâs siyâseti bundan ibârettir⁽⁷⁾.

«Kütüb-hânelerin i'mâr ve idâme-i intizâmları» ile «Pây-ı tahtda mükemmel bir kütüb-hâne-i milli te'sisi» önerisinin, «Program ve Nizamname'de sonraki yıllarda da yinelenildiği⁽⁸⁾ görülür. 'kütüphane kurumu'nun genel eğitim ve kültür sorunu içinde tuttuğu yer ve bu arada işlevsel bir 'ulusal kütüphane'ye duyulan gereksinimin iktidar partisi'nin çekirdeği durumundaki İttihat ve Terakki Cemiyeti programları'nda sürekli savunuluşu, önemli bir aşama sayılmak gerekir. Öbür yandan, gerek kütüphaneleri «milli irfânı» geliştirici bir araç gibi kabul ve bunu bir 'ulusal kütüphane' kurarak simgeleştirmek isteyen 'Siyasal Program' gereksiz 'kütüphane hizmeti'ni «teşkil, idâme ve idâresi» devlet'e ilişkin bir kamu görevi olarak yorumlayan 'İzahname'ye egemen görüş ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce benimsenmiş yeni ilke arasında bir neden-sonuç bağıntısı kurmak olasıdır. Kuşkusuz denebilir ki, XIX. Yüzyıl boyunca Batı'da Kütüphaneciliğin bugünkü aşamasını hazırlayan güçler arasında yer almış «milliyetçilik»⁽⁹⁾ akımı, yaklaşık yüzyıl sonra «Cemiyet Programı'na girerek, uygulamada yol açtığı lâıyk ve toplumcu gelişmeler yanı sıra, Türk Kütüphaneciliği'ne de yeni devinim alanları gösteriyordu.

Gelişmeler ve Kütüphanecilik Yaşamı Yönünden Değerlendirme.

Yukarıda, XIX ve XX. Yüzyıllar'da ortaya çıkan, önemli toplumsal sonuçlar yaratmış iki olgu gerek süreç gerekse kavramsal içeri-

(7) Maârif Nâzırı Emrullah, Osmanlı İttihâd ve Terakki Cem'iyyetinin 1327 Senesi IV. Kongresinde Tanzim Olunan Siyâsî Programa Dâir İzâh-nâme (İstanbul, Matbaa-i Hayriyye, 1330), 79. s.

Diğer siyasal kuruluş Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın bu konudaki anlayışına gelince: Fırka'nın 1911 tarihli Programı'nın «Maârif-i Umûmiyye» bölümündeki 28. madde'ye bakılırsa, Fırka: «milletin ale-l-umûm seviyye-i ma'rifet ve terbiyesinin ilâsı için şühür ve kasabâtta kütüb-hâneler, kıraat salonları... müzeler ve l-hâsıl fûnûn, edebiyât v.d.) e hâdim müesseselerin küşâd ve idâresine bez-i mesâl» edecektir; «Bunların kısmen hükûmet kısmen idâre-i mahalliyye ve kısmen cem'iyât ve efrâd ma'rifetiyle vücûde getirilmesi için muâvenet-i ciddiye ifâsı fırka vazâifindendir.» Hürriyet ve İtilâf Fırkasının Programı (9 Teşrin-i sâni 1327-20 Teşrin-i sâni 1911), 8. s. (TBMML Kütüphanesi: 1930, 1547 SS 2 sayılı belge)

Aktarılan madde içeriği, kanımızca, Fırka Programı'nın dayandığı ilkelere «adem-i merkezîyetçiliğe» de koşut bir anlam taşır. Bu nitelik, İttihad ve Terakki'nin 1327 tarihli Siyasal Programı'na ilişkin «İzâh-nâme»de kütüphanelerle ilgili olarak saptanmış 'merkezîyetçi' görüş anımsanırsa, daha da belirginleşecektir.

(8) Osmanlı İttihâd ve Terakki Cem'iyyeti Program ve Nizâm-nâmesi... (İstanbul, Matbaa-i Hayriyye, 1331-1329), 12. s.

(9) Alfred Hessel. A History of Libraries, ... Reuben Peiss Memorial Edition (New Brunswick, The Scarecrow Pr., 1955), 99. s. Ayrıca bkz. : B. Landheer. Social Functions of Libraries (New York, The Scarecrow Pr., 1957), 210-212. ss.

gi yönünden ana çizgileriyle açıklanmaya çalışıldı. Söz konusu algular, 'Geleneksel Türk Kütüphaneciliği'ne, yoğunlaşma noktaları şöyle belirlenebilecek bir gelişim doğrultusu çizer :

Tanzimat'ın ikinci aşaması, bir başka anlatımla 'Islahat Fermanı Dönemi'nin ürünü olan «Maârif-i Umûmiyye Nizâm-nâmesi», ilk elde, Kütüphaneciliğimizin tüzel-yönetimsel dokusu'nu etkileyecektir. Etki'nin güç ve önemi, Nizamname'nin çıkarıldığı tarihlerde Osmanlı Devleti'nde 'Kütüphane kurumu'nun, daha «vakıf» yoluyla ve «Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti»nin kurulduğu 1826'ya değin de sadece kendi koşul ve olanakları içinde oluşup işleyen bir girişim niteliği taşıdığı anımsanırsa, iyice anlaşılır. Çünkü, eğitim hizmeti'ni kapsamlı bir kamu görevi olarak yeniden örgütlenme amacıyla çıkarılan bu Nizamname, değişik düzey ve türdeki öğretim kuruluşlarıyla birlikte 'Kütüphane kurumu'nu da oluşumunu öngördüğü yeni düzen için almaktaydı. Böylece, yüzyıllar boyu yalnız vakıf yoluyla oluşup varlığını yine bu yoldan aralıksız ve oldukça geniş bir çerçevede sürdüregelmiş 'kütüphane hizmeti'nin salt bireysel etkinlik konusu olmaktan kurtulup devlet örgütü'nün çalışma ve yükümlülük alanına girmesi yolunda çok etkili bir başlangıç yapılmıştır.

Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın hazırladığı 'Nizamname', Kütüphaneciliğimizin bilinen en eski ve o ölçüde önemli belgesi sayılabilir. Gerçekten de, «Maârif-i Umûmiyye Nizâm-nâmesi», eğitimi devlet görevi ve bütünüyle örgütlenmiş bir kamu hizmeti haline getirirken, Maarif Nezareti'ni, okulların yanı sıra, kütüphaneleri «nezaret» ve «teftiş» sorumluluğuyla da yükümlü kılar. Nitekim, Nizamname'deki beş ana bölüm'den «Hey'et-i Umûmiyye-i İdâre-i Maârif» başlıklı ikincisinde, merkez ve taşra yönetim örgütlerinin oluşum biçimi ile görevleri açıklanırken bu yükümlülüğün basamak basamak saptandığı görülüyor. Buna göre «Dâire-i İdâre Hey'eti», Bil-umûm memâlik-i şâhâne»de; «Vilâyet Maârif Meclisleri», «dâhil-i vilâyet»te, bu meclislerin «müdür, müdür muâvinleri», «merkez-i vilâyet»te, «mu-hakkileri» ise, gerektiğinde, «dâhil-i vilâyet»te bulunan kütüphaneleri «nezâret ve teftiş» ile görevlendirilmiştir.⁽¹⁰⁾ Türk Kütüphaneciliği için bir ön yasa kimliğindeki bu belge, kamımızca, eylemsel sonuçlarından önce, sorun'u yorumlayış biçimi bakımından değerlendirilmek gerekir. Nizamname, o güne değin egemen olan anlayış ışığında incelenirse, özellikle, devletin 'kütüphane kurumu'nu eğitim politikası'nda resmen ve ilk kez bir öge, daha açığı, bir kamu görevi kabul ettiğini

(10) Maârif-i Umûmiyye Nizâm-nâmesi. Def'a-i sâniyye olarak Matbaa-i Âmirede tabi ve temsili olmuştur. Fi 23 Şa'bân, sene 292. (madde : 138, 146, 147, 148)

göstermek yönünden önem kazanır. Böylece, «vakıf kütüphanelerin Maarif Nezareti çalışma alanı içine ne zaman alındığının bilinmediği» yolunda şimdiye değin sık sık yinelenmiş görüşün de geçerliğini yitirdiği söylenebilir.

'Kütüphane kurumu'nu bir kamu hizmeti halinde devlet görevleri kapsamına sokan «Maârif-i Umûmiyye Nizâm-nâmesi»nin yayınlanışını izleyen yıllarda bir başka girişime tanık olunuyor. Bu girişim, 1869 - 1871 yılları arasında «Maârif Meclisi» Başkanlığı görevinde bulunan Münif Efendi'nin, Hariciye Mektupçusu Edhem Pertev Paşa ile birlikte, Sadrazam Âli Paşa'ya, İstanbul'da bir «millet kütüphanesi» yapımı konusunda «Lâyihâ» sunmasıdır. Lâyihâ'da, başlıca, başkent kütüphanelerinin yetersizliği, yeni açılan okullar nedeniyle «ulûm-i cedîde erbâbı»nda görülen artış ve benzeri etkenler üzerinde durularak yoğunlaşan gereksinimi karşılamak için, «bilâ-istisnâ umûm ahâliye mahsûs» bir kütüphane yapılması önerilir.⁽¹¹⁾ Lâyihâ, kimi temel sorunları dile getirişindeki tutarlılık yanında, bu sorunlara ilk kez «Maarif Meclisi Başkanı» gibi üst basamakta bir hükümet yetkilisinin el koyuşunu göstermek bakımından ilginçtir. Lâyihâ'nın iki yerinde, kütüphane'nin bir cemiyet eliyle kurulacağı belirtilerek bu konuda alınmış önlemler sıralanıyorsa da 'Maarif Meclisi Başkanı'nın «cemiyet aracılığı» ile kütüphane kurma yolunu, öneri'nin hükümet'çe benimsenmesini sağlamak için ortaya attığı düşünülebilir. Bu davranışın bir başka neden'e bağlanması durumunda ise, bir cemiyet eliyle gerçekleştirilmesi hemen hemen olanaksız böyle bir girişimi sadrazam'a ayrıntılarıyla duyurmaktan ne amaçlandığını anlamak çok güçleşecektir. Öyle görünüyor ki Lâyihâ ile getirilen öneri, 1867 tarihli Fransız notası'nda yer alan 'halk kütüphaneleri kurulması'na ilişkin madde'ye bir tür tepkidir.

Devlet'in «kütüphane kurumu'na bakış açısındaki değişimi belgeleyen bir diğer örneği, 22 Ocak 1871/29 Şevval 1287 - 9 Kânûn-ı sâni 1286'da çıkarılmış «İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyât Nizâm-nâmesi» veriyor. Nitekim, bu Nizamname'de vilâyet örgütünün birimleri ile görev ve yetkileri saptanırken, eğitim hizmetleri arasında, maarif müdürü'nün «...merkez-i vilâyetde bulunan kütüb-hâneleri... teftiş...» edeceği⁽¹²⁾ belirtilmektedir. Bu tarihten yirmi beş yıl sonra, 13 Aralık 1896/1 Kânûn-ı evvel 1312'de yayınlanan «Vilâyât-ı Şâhâne Maârif müdürlerinin Vazâifine Mübeyyin Ta'limât»ın 61. maddesi de, hem «dâhil-i vilâyetde bir hâfız-ı kütüblük tevcihi iktizâ» etdikde maârif idâresi tarafından dahi kifâyet ve ehliyeti tahkik ve muâyene

(11) «Lâyihâ» metni için bkz. : A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi II (2-3, 1964) 226 - 228. ss.

(12) Düstûr [Birinci Tertib, 1. C.] ... (Der-saâdet, Matbaa-i Âmire, 1289), 631. s. (madde : 25)

olunarak i'timad-nâme» verilmesini, hem de kütüphanelerin «Maârif idâresinin taht-ı nezâret ve teftişinde bulunacağı»⁽¹³⁾ nı karara bağlamıştır. Böylece, «Maârif-i Umûmiyye Nizâm-nâmesi» ile devlet görevi kimliği kazanan 'kütüphane hizmeti' nin bu niteliğinin «idare hukuku» açısından da doğrulandığı; sonuç olarak, 1869'da eğitim örgütüne bu alanda kazandırılmış davranış yeteneğinin büyük ölçüde arttığı görülüyor.

«Maârif-i Umûmiyye Nizâm-nâmesi»nin yürürlüğe girişini izleyen dönemin bir başka önemli gelişmesi, 15 Ağustos 1881/20 Ramazan 98 - 3 Ağustos 97'de, «Kütüb-hânelerin Sûret-i İdâresi»ne ilişkin bir «Ta'limât-nâme» çıkarılışı olmuştur. «Umûmi» kütüphanelerin çalışma süresi, personelin «cezaî» sorumluluğu, işin özürsüz bırakılamayacağı, Maârif Nezareti'ne baş vurmaya gerektiren durumlar, atama, Nezaret'çe yapılacak denetimin biçimi ve hizmet'e ilişkin diğer konuları kapsayan on dokuz maddelik bu Talimatname⁽¹⁴⁾ ayrıca, kütüphanelerin «Maârif Nezâreti Te'lif ve Tercüme Dâiresi»ne bağlı «Kütüb-hâneler Müfettişliği»nce denetleneceğini öngören 16. maddeyle yönetim düzeninin niteliğini bir kez daha vurgular. Söz konusu Talimatname'nin yayınlanışı, üzerinden çok geçmeden de, 1882/1298 yılında, oluşum koşulları ayrıntılarıyla bilinen tek kuruluş olmak bakımından, ülkede devlet eliyle kurulmuş ilk halk kütüphanesi sayılabilecek⁽¹⁵⁾ İstanbul/Bayezit'teki «Kütüb-hâne-i Umûmi» hizmete girecektir.

Üzerinde durulan bütün bu gelişmeler ışığında Tanzimat Dönemi ile ilgili olarak varılabilecek önemli bir diğer bulgu, 1869'dan Yüzyıl'ın yaklaşık bitimine dek uzanan sürede kütüphanecilik yaşamında görülen devrimin, zaman zaman öne sürülen tersine, «ki-

(13) Düstûr [Birinci Tertîb, 7. C.] ... (Ankara, Başvekâlet Neşriyat ve Müdevvenat Dairesi, 1941), 118, 129. s.

(14) Talimatnâme metni : Mahmûd Cevâd İbn-üş-Şeyh Nâfi'. Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı (İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1338), I, 207-209. ss.'da verilmiştir

(15) 1898/1316 ve 1900/1318 tarihli salnameler, Kosova Vilâyeti'ne bağlı İpek Livası'nın Yakova Kazası'nda hükümet'çe 1863/1280'de bir kütüphane meydana getirildiğini yazarsa da [Sainâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, 1316 (Dâr-ül-hilâfe-ül 'aliyye, Matbaa-i Âmire, 1316), 1142-1143. ss.], eldeki bilginin yetersizliği girişimin nitelik ve önemi üzerine herhangi bir yargıya varmamızı önüyor. Mithat Paşa'nın valiliği sırasında (1861-1864) Niş'te kurduğu ve sonraki vali Abdurrahman Paşa eliyle canlandırılarak 1868'de yeniden hizmete açılan kütüphane'ye [Bkz. : İsmail Eren, «Mithat Paşa'nın Niş'de kurduğu Modern Türk Kütüphanesi», Türk Kültürü (56, 1967), 50-54. ss.] devlet katkısının ne olduğu da araştırmaya değer bir konudur. Verilen örneklerle, şimdilik sadece 1879-80/1297 yılında Bağdat'da Maarif Yönetimi'nce kurulduğu bilinen «Maârif Kütüb-hânesi» ile yine bu Vilâyet'in Âzamîyye Nahiyesi'nde Evkaf Yönetimi'nin oluşturduğu ancak kuruluş tarihi belli olmayan kütüphane [Bkz. : Anılan Surname, 1316. 972-973 ss.; 1318. 1190-1191 ss.] de eklenebilir.

şisel duyarlık ya da ilgi sonucu»⁽¹⁶⁾ değil, özde siyasal nitelik taşıyan bir olgu'dan kaynaklandığının anlaşılması olmuştur.

II. Meşrutiyet olgusu, «kütüphane kurumu»nun hem kavramsal yapısını zenginleştiren hem de o'nu kimi eylemsel sonuçlara götürmüş bir etken kimliğiyle ortaya çıkar. Gerçekten :

1911'den başlayarak İttihat ve Terakki Cemiyeti programlarında yinelenen «milli kütüphane kurma» önerisi, bu dönem'in konumuz yönünden en ilginç ürünü sayılabilir. Ancak, iki gazete haberi dışında elimizde sözü edilen kütüphane'nin kuruluş ya da çalışma biçiminin ne olacağını yansıtan herhangi bir belge bulunmuyor. Gazetelerden birisine göre, 'kütüphane'ye girecek materyalin kataloğu düzenlemekte. Maarif Nezareti bu amaçla büyük bir bina yapımını tasarlamaktadır. Bayezid Meydanı'nda yapılacak milli kütüphane binası için Meclis-i Mebusan'dan seksen bin liralık ödenek istenecektir'.⁽¹⁷⁾ Daha sonraki yılların bir gazetesi ise, yukarıda aktarılan bilgilere ek olarak, «Maarif Nezareti'nin yapımın kısa sürede bitirilmesine çalışacağı, kütüphane'ye konacak materyalin şimdiden sağlanmasına başlandığı», haberini verir.⁽¹⁸⁾ Ne var ki, II. Meşrutiyet Dönemi'nin ürünü olan, «Başken'te bir Milli Kütüphane oluşturma» düşüncesi sonuçta yine bir özlem halinde kalacaktır. Ancak, böyle bir kavram'ın oluşumu ile devlet-kütüphane ilişkisi'nin hiç değilse düşünsel düzeyde yeni bir aşama aldığı gerçektir.

Kamu oyu'na ilkin İttihat ve Terakki Cemiyeti Programı ile getirilen «milli kütüphane» kavramı bir kurum halinde somutlaşma olanağı bulamamışsa da eylemsel sonuçları kütüphanecilik yaşamımızda yer yer izlenen yeni bir akıma yol açmıştır. 1912 ile 1919 yılları arasında çeşitli illerde «Milli Kütüphane» adıyla hizmete giren kuruluşlar işte bu akım'ın oluntularıydı. Yerel «maarif» örgütü, belediyeler, bir ölçüde de halkın kendi karar ve desteği ile oluşan bu kütüphanelerin başlıcaları, 1912'de İzmir ve Kayseri, 1917'de Eskişehir ve Konya, 1919'da Diyarbakır'da kurulmuş olanlardır. Bursa'da yine «Milli Kütüphane» adıyla hizmet vermiş kuruluşunsa hangi yıl oluştuğunu kesinlikle saptayamadık. Değerlendirebildiğimiz belgelerin yansıttığı ölçüde ve güçlü bir olasılıkla, bu Kütüphane, 1920 ya da buna çok yakın tarihlerde meydana getirilmiş olmalıdır. Yukarıda

(16) Bu 'görüş', aşağıdaki makalelerde savunulmuştur: Müjân Cunbur, «Tanzimat'ın Kütüphaneciliğimize Etkileri», TTK Belleten XXVIII: (112, 1964), 691-700. ss.; Anılan yzr., «Münif Paşa ve Kütüphanelerin Yönetimiyle İlgili İlk Resmî Talimatname» TKDB XIII (1-2, 1964), 28-35. ss.; Anılan yzr., «Münif Paşa Lâyihası ve Değerlendirilmesi», A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi II (2-3, 1964), 223-231. ss.

(17) «Kütüb-hâne-i Millî», Tercümân-ı Hakikat, 21 Haziran 1911.

(18) «Millî Kütüb-hâneye Doğru», Tanin, 4 Temmuz 1333/1917.

sözü edilen ve gerek oluşum yöntemi gerekse amaç yönünden halk kütüphanesi niteliğindeki kuruluşlar, anılış biçimi de gösteriyor ki, toplumsal bilinci hazırlayacak nitelikte materyal kaynaklarını içeren bir 'milli kütüphane'ye duyulan özlem'in Anadolu'da'ki yankılanışydı.⁽¹⁹⁾

Bunlardan İzmir ve Konya Milli Kütüphaneleri'nin 'Nizamnameleri' İttihat ve Terakki Cemiyet (Fırkası) ile adı geçen kütüphaneler arasındaki tinsel ilişki ve bütünlenişi göstermek⁽²⁰⁾ nedeniyle ilginçtir. Eş değer anlamda bir bütünleniş de, 1911'den sonra «milliyet düşüncesi'nin öncüsü, eğitici ve yaygın bir kuruluş olarak beliren Türk Ocağı'nın çalışmalarında izleniyor. «Milliyet» kavramı'nın eğitim ve özellikle kültür alanlarında billurlaşması amacıyla, temeli 1911'de atılan Türk Ocağı ile bunun taşra örgütünde de kütüphaneler kurulması yoluna gidilmiştir.⁽²¹⁾ İttihat ve Terakki, ayrıca büyük bir siyasal etkinlik kazanmış Türk Ocağı'nı kendi yapısı içinde eritemişse de, Ocak Merkez Yönetim Kurulu'na giren Ziya Gökalp, iki kuruluş arasında, kişiliğiyle, bir yakınlaşma, üstelik birlik bile sağlar.⁽²²⁾ Gerçekte Türk Ocağı, merkez ve taşrada kurduğu «ocak kütüphaneleri» ile İttihat ve Terakki'nin 'milliyet ülküsü'ne dayalı eğitim-kültür politikası'nı paylaşır bir tutum içindedir. Doğuş ortamı ve amaçları göz önüne alınırsa, gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti Kulüpleri gerekse Türk Ocakları'nda oluşturulan kütüphaneler, Anadolu'da «milli kütüphane» kurma biçiminde izlediğimiz ve doğrudan topluma yönelik girişimle eş doğrultuda yer alır.

II. Meşrutiyet Dönemi, kütüphanecilik yaşarımız için «milli kütüphane» kavramı'nın oluşumu ve halkı amaçlayan kimi girişimler

(19) Bu sıradan, Kurtuluş Savaşı günlerinde Ankara'da bir «umûmî» kütüphane'ye olan gereksinimin dile getirildiği de anımsanmalıdır. Bkz. : «— Bir İhtiyacı İrfanımız— Ankara'da Bir Millî Kütüb-hânemiz Olmalı,» Hâkimiyet-i Milliye, 30 Haziran 1921. Öte yandan, girişimin, Antalya (1924), Çorum (1925), Niğde (1925), Rize (1925), Aksaray - Niğde (1926) ve Dursunbey - Balıkesir (1926)'de yine 'Millî Kütüphane' adı altında ortaya çıkan kuruluşlarla Cumhuriyet Dönemi başlarında bile süregelen bu özlem'in gücüne ayrı bir kanıttır.

(20) «— Kütüb-hânenin müessis-i mânevîyesinden: bulunan İttihâd ve Terakki Cem'iyeti, kütüb-hâne hey'et-i idâresini himâyesine almış ve kanûna karşı olan mes'uliyetini der-uhde etmiştir.

— Hey'et-i idâre müamelât-ı umûmiyyesinde tamâmen müstakildir. Yalnız şahsiyyet-i mânevîyyesi, müessisin meyanında bulunan İttihâd ve Terakki (İzmir)/(Konya) vilâyeti hey'et-i merkeziyyesinin hakk-ı nezâretine tâbidir ve ona karşı mes'ûldür.» İzmir Millî Kütüb-hâne ve Sineması Nizâm-nâmesi (İzmir, Türk Matbaası, 1330), (madde: 14, 15); «Konya Millî Kütüb-hânesi Nizâm-nâmesi,» Türk Sözü (Konya), 26 Temmuz, 30 Temmuz, 2 Ağustos 1917. (madde: 10, 11).

(21) «Türk Ocağını» Derneği, Türk Yurdu 3 (7, 1329), 1066-1067. ss.; «Türk Ocağı idâre Raporu,» Türk Yurdu 14 (9, 1334), 4245, 4260-4261. ss.; Kemal Edip Ünsel, «Kütüb-hâneler,» Ülkü III. Seri, I (8, 1947), 2-4. ss.

(22) Târik Z. Tunaya, Türkiye'de Siyasî Partiler, 1859-1952 (İstanbul, (Doğan Kardeş Yayınları A.Ş. Basımevi, 1952), 382. s.

yanı sıra, İstanbul kütüphanelerine dönük çalışmaların yoğunlaşmasıyla da ilgi toplayan bir süreçtir. Bu çalışmalar arasında, İstanbul kütüphanelerini konum, yönetim, personel, koleksiyon ve bibliyografik olanaklar yönünden eleştirip, çözüm yolu olarak, dağıntık koleksiyonların kurulacak bir «Kütüb-hane-i Osmâni» de yeniden düzenlenmesi ve gerekli yapı sağlanıncaya dek bunların birkaç kütüphanede kümelenendirilmesini öneren «Takrîr»⁽²³⁾ özel bir yer tutar. 1909/1325'da çağrı üzerine İstanbul'a gelen «Mısır Meclis-i Nuzzâr Kâtib-i Sânisî» Ahmed Zekî Bey'in, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın istemi üzerine, hazırladığı bu «Takrîr»de önerilen önlemlerden kimisi, 1912 - 1915 yılları arasında üç kez Evkaf Nazırlığı'nda bulunan Mustafa Hayri Efendi'nin kişisel çabasıyla uygulanmaya çalışılrsa da, Başkent kütüphanelerinin daha etkin duruma getirilmesine yönelik atılımlar, çeşitli nedenlerle, tasarlanandan çok değişik olarak, sadece, «bir takım mebâninin istimlâk edilib Süleymâniye salıs ve râbi medreselerinin kütüb-hâne hâline ifrağı»⁽²⁴⁾ ile sonuçlanır.

Bunun gibi, İstanbul kütüphanelerindeki materyalin toplu kataloğu'nu düzenlemekle görevlendirilen Evkaf Nezâreti Kütüphaneler Müfettişi Ahmed Muhtar Bey'in çalışması da yarım kalacaktır. Ancak, II. Meşrutiyet Dönemi'nde kütüphaneciliğimiz açısından en olumsuz sayılabilecek gelişme, Evkaf Nazırı Halil Hamdi Paşa'nın görev günlerinde başlayıp⁽²⁵⁾ sonraki nazırlardan Mustafa Hayri Efendi'ce sürdürülen girişimler sonunda kütüphaneler yönetiminin, eskiden olduğu gibi, Evkaf Nezareti'ne bırakılmasıydı. Nitekim, Evkaf Nezareti Merkez Örgütü, 1912/7 Temmuz 1328 tarihli «Nizam-nâme»⁽²⁶⁾ ile yeniden düzenlenirken kurulan «Müessesât-ı İlmiyye-i Vakfiyye Müdiriyyeti»nin sorumluluk alanına kütüphaneler de alınır. Ertesi yıl da, Maarif ve Evkaf Nezaretleri'nin eğitim-öğretim hizmetlerindeki sorumluluk ve denetim alanını yapılan son değişiklik uyarınca saptamakla görevlendirilen karma yarkurul'un düzenlediği 1913/13 Mayıs 1329 tarihli «Mukavele»⁽²⁷⁾ üzerine, Bayezit'teki «Kütüb-hâne-i Umûmî» dışında, kütüphanelerin yönetimi

(23) Ahmed Zekî. Der-saâdet Umûmî Kütüb-hânelerinin Tanzim ve Tensikına Dâir Sadr-ı a'zam Hilmi Paşa Hazretlerine Takdim Olunan Takrîr (Der-saâdet, Matbaa-i Ahmed İhsân, 1325)

(24) İbn-ül-Emin Mahmûd Kemâl [İnal] - Hüseyin Hüsameddin [Yaşar] Evkaf-ı Hümâyûn Nezâretinin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nuzzârın Terâcim-i Ahvâlî (Dâr-ül-hilâfe-ül-aliyye, Evkaf, İslâmiyye Matbaası, 1335), 245-246. ss.; Krş. : Halit Dener. Süleymaniye Umumi Kütüphanesi (İstanbul, Maarif Vekâleti, 1957) 31 .s.

(25) Bu konuda bkz. : Evkaf Nazırı Hamade-Zâde Halil Hamdi Paşa Tarafından Evkaf Hakkında Sadârete Takdim Edilen Lâyihâ Sûretidir. (İstanbul, 1325), 36-37. ss.

(26) «Evkaf Nezâreti İdâre-i Merkeziyyesi Teşkilât ve Vazâifi Hakkında Nizâm-nâme», Düstûr, Tertib-i sâni, 4. C. (Der-saâdet, Matbaa-i Âmirî, 1331), 575. s. (madde: 18))

(27) [İnal - Yaşar] Anılan kaynak, 238. s.

tümüyle «Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti»ne bırakılacaktır. Böylece, yönetim ve denetimi 1869'den sonra giderek «Maârif-i Umûmiyye Nezâreti»ne geçmiş kütüphanelerin bu durumu, anılan 'Nizamname' ve 'Mukavele' gereği, bir daha değişmektedir. Bu son gelişme, 1924'e gelinceye dek sağlanamayan eğitim-öğretim birliği'nin kütüphanelerin yönetim düzeninde yarattığı tutarsızlığı yansıtmak bakımından da ilginçtir.

Gerçekleştirilemeyen tasarımlar ya da olumsuz kimi gelişmelere karşın, II. Meşrutiyet olgusu'nun Türk Kütüphaneciliği'ne katkısı yadsınamaz. Nitekim, toplumda ulusal bilincin oluşumunu amaçlayan «milliyetçi» görüştür ki: 1) Bir milli kütüphane'ye olan gereksinimin saptanıp savunulması, 2) ve bunun bir yankısı olarak, yerel de kalsa, Anadolu'da halk için kütüphaneler kurulmasına ortam hazırlama gibi başlıca iki kesimde kütüphaneciliğimizi duyarlaştırır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendi örgütü içinde oluşanlarla Türk Ocakları'nda kurulmuş ve yine halka yönelik kütüphaneler de, temelde, eş anlamlı bir görüşle ortaya çıkarlar. Çok sınırlı ya da sonuçsuz kalışına karşın, II. Meşrutiyet Dönemi'nin bu nitelikteki girişimleri, dayandığı taban ve erekleri nedeniyle, yönetime egemen olanların konu'ya daha bilinçli biçimde eğildiğini gösterir. Gerçekten de, 'kütüphane kurumu' bizde, siyasal güç eliyle belli bir amaç için ve stratejik anlayışla ilk kez bu dönem'de kullanılmak istenmiştir.